

معرفی مکتوبات امام ربانی

An Introduction to the Letters of Imam-e-Rabbani

دکتر توفیق احمد انصاری

استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ایچیسن، لاهور

Abstract:

Imam-e-Rabbani Shaikh Ahmad Sirhindi was a very famous and most prominent Sufi saint and scholar of the 17 century A.D of Naqshbandi Sufi doctrine of India. The collection of his 536 letters are counted as a very basic, major and very important document on account of Islamic mysticism. This article covers a brief introduction of Shaikh Ahmed and his letters covering their publications and translations ever done. After that, the writer of this article has given a very brief literary and linguistic analysis of the first hundred Persian letters of Imam-e-Rabbani, discussing the literary importance and the most prominent and distinguished qualities of these letters, which is very useful in understanding the personality and the writing style of Shaikh Ahmed Sirhindi.

Keywords:

Imam-e-Rabbani, letters, literary importance, Artistic qualities, Naqshbandi, Shaikh Ahmed Sirhindi

چکیده:

امام ربانی شیخ احمد سربندی از عرفای و صوفیة قرن دهم و یازدهم هجری بوده است. وی بوسیله مکتوبات خویش در صحنه سیاسی کشور هند یک تحول و تبدل چشمگیر پدید می آورد. این مکاتیب که به نام "مکتوبات امام ربانی" معروف اند، به استثنائی برخی، به زبان فارسی اند. این مکتوبات به سبب پایه علمی شان "امهات التصوف" گفته می شوند، علاوه بر این، بهترین نمونه نثر فنی و علمانه قرن دهم و یازدهم هجری را فراهم می آورد. نگارنده در این مقاله پس از معرفی شخصیت امام ربانی و معرفی مکتوبات و چاپ و ترجمه های آنها، به بیان مهم ترین ویژگی های ادبی این نامه ها می پردازد. برای این مقصود نویسنده پس از مطالعه دقیق نخست صد مکتوب امام ربانی، مهم ترین ویژگی های ادبی این نامه ها را بررسی نموده است و حاصل این بررسی مفصلی را به صورت بسیار فشرده و اجالی به صورت این مقاله کوتاه در آورده ارایه کرده است. نگارنده در بیان ویژگی ها، مثال های از مکتوبات هم آورده است تا خوانندگان همراه اهمیت ادبی این نامه ها، با گوشه های مخفی اسلوب نویسندگی و شخصیت امام ربانی هم کمی آگاه تر بشوند.

کلید واژه ها: امام ربانی، مکتوبات، اهمیت ادبی، ویژگی های ادبی، نثر فنی، نثر علمانه

امام ربانی شیخ احمد فاروقی سربندی ملقب به مجدد الف ثانی فرزند عبدالاحد فاروقی در سال ۹۷۱ هـ/ ۱۵۶۳- ۱۵۶۳ م در قریه سربند در کشور هند چشم به جهان گشود (۱) به گفته مورخان نسب امام ربانی با ۲۶ واسطه به خلیفه دوم سیدنا حضرت عمر فاروقی می پیوندد.

شیخ احمد فاروقی تحصیلات ابتدایش را در همان قریه سربند نزد پدرش آغاز نمود و پس از آن از تعدادی از دانشمندان دینی آن عصر استفاده نمود (۲). امام ربانی در هفده سالگی تحصیلات خویش را به اتمام رسانید و برای مدتی به شهر آگره رفت و آنجا به درس و تدریس پرداخت، شهر آگره در آن روزگار پایه تخت دولت گورکانیان هند بود و به نام "اکبر آباد" معروف بود. امام ربانی از طرف پدرش، که خلیفه شیخ رکن الدین فرزند مولانا عبدالقدوس گنگوچی بود و در سلاسل قادریه و چشتیه صابریه خرقه داشت، سهم وافری معنوی دریافت و کسب فیض نمود (۳). وی در بیست و هفت سالگی با دختر شیخ سلطان تھانیسری ازدواج کرد (۴). - در سال ۱۰۰۸ هـ/ ۱۶۰۰-۱۶۰۱ م که سنش به سی و هفت سالگی رسیده بود با حضرت خواجه باقی بالله بیرنگ نقشبندی (۹۷۱ هـ ق/ ۱۵۶۳-۱۵۶۳ م) آشنا شدند و بی تأمل بر دستشان در

سلسله نقشبندی بیعت طریقت نمود- شیخ احمد سرهندی در اندک مدتی که از دو و نیم ماه بیشتر نبوده (۵) راه سلوک را تمام کرد و در سلسله نقشبندی از طرف حضرت خواجه باقی بالله خرقه دریافت کرد و منصب خلافت یافت- حضرت مجدد الف ثانی تمام عمر را صرف پاس داشتن احکام شریعت و تربیت مریدان کرد- این ماحصل کوششهای حضرت مجدد بود که سلسله نقشبندی از کشور هند گرفته تا سرزمینهای مصر و مراکش گسترش یافت و احیاء اسلام در کشور هند رخ نمود- امام ربانی در مقابل الحاد و بی دینی که در دربار پادشاه اکبر تیموری (۱۵۵۶-۱۶۰۵ م) داشت پرورش می یافت، مقاومت علمی و عملی نمود و در نتیجه همین کوشش ها تجدید دین در کشور هند رخ داد- این آفتاب رشد و هدایت در سال ۱۰۳۲/هـ ۱۶۲۲ م به اثر دم گرفتگی غروب گشت و در قریه سرهند مدفون شد (۶)-

مکتوبات امام ربانی مجموعه نامه های شیخ احمد سرهندی است که به نام شیخ طریقتش، مریدانش، ارادتمندان، امراء و وزیران دربار و خود بنام پادشاه وقت می نوشت- این نامه ها در سه دفتر و در سه مجلد مدون شده اند- تعداد نامه ها به ۵۳۶ نامه می رسد- این مجموعه نامه ها در کتب تصوف دارای مقام ویژه ای است و در سر تا سر جهان در میان حلقه های علماء و مشائخ معروف و پسندیده است- این نامه ها از لحاظ استقبالی فوق العاده در امهات کتب تصوف به شمار می آیند (۷)-

دفتر اول مکتوبات "درة المعرفة" نام دارد که طبق تعداد اصحاب بدرّ دارای ۳۱۳ نامه است-خواجه یار محمد بدخشی طالقانی این دفتر را ترتیب کرد (۸)، دفتر دوم که "نور الخلائق" نام دارد- طبق تعداد اسماء الهی مشتمل بر ۹۹ نامه است- این دفتر را خواجه عبد الحی ولد چاکر حصارى بنا به گفته مرشدزاده خویش خواجه محمد معصوم فرزند امام ربانی در سال ۱۰۲۸/هـ ۱۶۱۸ م مرتب کرد- سیومین دفتر که بنام "معرفت الحقایق" معروف است، دارای ۱۲۲ نامه است- این دفتر را مولانا هاشم کشمیری برهانپوری، مؤلف "زبدة المقامات" در سال ۱۰۳۱/هـ ۱۶۲۱ م مرتب و منظم کرد- تعدی از نسخه های خطی این نامه های امام ربانی، در سر تا سر جهان وجود داشته اند- کهن ترین نسخه شناخته شده متعلق به سال ۱۰۵۶ هـ / ۱۶۴۶ م است - یعنی نسخه مزبور، فقط بیست و دو سال پس از درگذشت امام ربانی مرتب شد (۹)-

چاپ های مکتوبات امام ربانی

هنگامی که چاپ خانه ها در هند رواج یافت چاپ خانه های متعدد متی پارسی این مکتوبات را منتشر کردند-تفصیل چاپ های مختلف این نامه ها در ذیل است (۱۰)

- ۱ - در سال ۱۲۸۸ هـ / ۱۸۷۱ م متن کامل نامه ها از دهلی منتشر شد-
- ۲ - در سال ۱۲۹۰ هـ / ۱۸۷۳ م هر سه دفتر کامل از مطبع خاص مرتضوی دهلی به اهتمام حافظ عزیز الدین احمد مالک مطبع منتشر گشتند-
- ۳ - در طی سال ۱۲۹۴ هـ / ۱۸۷۷ م تا ۱۳۳۲ هـ / ۱۹۱۳ م چاپ های چندگانه ای ازین نامه ها از مطبع نولکشور در لکهنو منتشر شد-

۴ - در طی سال ۱۳۲۷ هـ / ۱۹۰۹ م تا ۱۳۳۳ هـ / ۱۹۱۵ م مولانا نور احمد امرتسری بعد از تحقیق و تعلیق دقیق، این نامه ها را در دو بخش از امرتسر چاپ کرد (۱۱) که پس از آن همین نسخه را در سال ۱۳۸۴ هـ / ۱۹۶۴ م شرکت مطبع نور در بازار انارکلی لاهور تجدید چاپ کرد (۱۲)- از میان چاپ های مزبور تا کنون نسخه مولانا نور احمد امرتسری که به نام نسخه امرتسری معروف است درست ترین و معتبر ترین نسخه مکتوبات امام ربانی به شمار می آید-

ترجمه های مکتوبات امام ربانی

مکتوبات امام ربانی باستانهای برخی، به زبان فارسی هستند - چون این نامه ها در اکناف عالم اسلامی در میان حلقه های علماء و صوفیه دارای استقبال ویژه ای اند، بنا بر این تعدادی از دانشمندان برای ترجمه این مکاتیب به زبان های مختلف پرداختند-

ترجمه های عربی: به زبان عربی تا حال پنج ترجمه وجود دارند- از میان آنها چهار تا کامل اند و فقط یک ترجمه ناقص است، که چند تا نامه های ابتدائی را احاطه می کند (۱۳) -

ترجمه های ترکی: به زبان ترکی تا حال سه تا ترجمه این نامه ها در دست است (۱۴)-

ترجمه های اردو: به زبان اردو تا حال دو تا ترجمه کامل وجود دارد- یکی را قاضی عالم الدین نقشبندی و ترجمه دیگر را محمد سعید احمد نقشبندی، که خطیب و امام مسجد داتا گنج بخش لاهور بود، انجام داد (۱۵)- افزون بر آن چند تا گزیده مکتوبات و ترجمه های ناقص هم وجود دارند که فقط چند تا نامه را احاطه می کنند (۱۶)-

روح تحقیق، جلد ۲، شماره ۴، مسلسل شماره: ۶، اکتبر- دسامبر ۲۰۲۴
ترجمه های انگلیسی: تا حال به زبان انگلیسی هیچ ترجمه ای که کامل باشد وجود ندارد. اما تا اکنون به کوشش دانشمندان دو تا ترجمه ناتمام از گزیده مکتوبات به چاپ رسیده اند- افزون بر آن یک مقایسه ای از نکات شریعت و تصوف هم وجود دارد، در مورد نکاتی که توی مکتوبات مذکور اند (۱۷).

با آن که مکتوبات امام ربانی یک مجموعه نامه های عارفانه و صوفیانه است اما از ویژگی های تاریخی، سیاسی، علمی، ادبی، دینی و عرفانی این نامه ها نمی توان انکار نمود- در مورد مقام علمی و عرفانی این نامه ها، از این چیز به خوبی می توانیم حدس بزنیم که باوجود اینکه مدت چهار صد سال گذشته است از تألیف این نامه ها، ولی هنوز این نامه ها در حوزه های علمی، خانقاه های صوفیه و دانشگاه های بزرگ و معتبر جهان با نگاه شوق و تحقیق خوانده می شوند- تراجم این نامه ها به زبانهای مختلف جهان، از شهرت این نامه ها نشان می دهند- نامه های امام ربانی از بلاد عرب گرفته تا بنگال یک عالم را شیفته خود ساخته اند.

این مکتبب بهترین نمونه ادبیات انشایی در قرن دهم هجری اند- زمانی که امام ربانی این نامه ها را می نوشت، در سر تا سر هند شهره انشاء ابوالفضل و فیضی بود، اما آوازه این شاهکار علمی و دینی تا زمانی که گیتی است باقی خواهد ماند- باوجود این که پیش از حضرت مجدد نامه نویسی در میان علماء و مشائخ رواج داشت، ولی بیان از کیفیات و مقامات طریقت و مسائل تصوف و فلسفه به وسیله نامه نویسی، آن هم با اسلوب محکم عالمانه، که گاه بسیار ساده و گاه به شیوه شاعرانه جلوه می نماید، در طول تاریخ نامه نویسی عرفانی نظیری ندارد- تا زمان حضرت مجدد الف ثانی (۹۷۱ هـ/ ۱۵۶۳ء تا ۱۰۳۲ هـ/ ۱۶۲۳ م) چندین سبک ادبی یا شیوه نویسنده کی به وجود آمده بودند که مهم ترین آنان:

۱- سبک مرسل ساده (از ۳۴۰ هـ تا ۵۲۵ هـ رواج داشت)

۲- سبک مرسل عالی (نزدیک به ۴۵۰ هـ رواج گرفت)

۳- سبک فنی مرسل

۴- سبک فنی (از ۷۰۰ هـ تا ۱۲۰۰ هـ رواج داشت) (۱۸).

دوره زندگی حضرت مجدد الف ثانی روزگار اوج سبک نثر فنی بود پس وجود ویژگیهای سبک نثر فنی در آثار حضرت مجدد امر طبیعی است- اما آمیزش ویژگیهای نثر مرسل ساده و مرسل عالی همراه نثر فنی، این نامه ها را از آثار هم زمان دیگر امتیاز ویژه ای می بخشد- ما در ذیل چشمگیر ترین ویژگیهای نثر امام ربانی را با مثال ها ارایه خواهیم نمود، تا گوشه های مخفی شیوه نویسنده کی حضرت مجدد الف ثانی کی آشکار تر بشود و شیفتگان آثار صوفیه از مقام و اهمیت و اسلوب این نامه ها آگاه تر بشوند.

ویژگیهای ادبی مکتوبات

سبک شاعرانه: مهم ترین ویژگی نثر امام ربانی استفاده از اشعار فارسی و عربی در نثر است- این شیوه نه فقط ذوق بلند ادبی امام ربانی را نشان می دهد بلکه نثر ساده را پیراهن شاعرانه هم می بخشد- دانستی است که بسامد اشعار فارسی در مقابل اشعار عربی در این نامه ها خیلی بالا است- در انتخاب بیت ها تاثیر مثنوی معنوی و غزلیات شمس روی افکار امام ربانی بسیار چشمگیر است- افزون بر آن ابیاتی از دیوان حافظ، بوستان و گلستان سعدی و شعر های حکیم سنائی، عطار، نظامی گنجوی و مولانا جامی هم گاه گاه دیده می شوند- در ذیل چند نمونه سبک شاعرانه از نامه ها ارایه می کنیم-

○ " مردم در متخیلات خود چیز ها می پزند اعتبار نباید کرد

در نیابد حال پخته هیچ خام پس سخن کوتاه باید والسلام (۱۹)

در اندیشه این قسم ظنیات احتمال ضرر غالب است آن جاعه را فرمایند که از احوال این خسته بال نظر خیالی خود بپوشند مجال نظر را محال دیگر بسیار است-

من گم شده ام مرا مجوئید با گم شدگان سخن مگوئید " (۲۰)

○ " آگه از خویشتن چون نیست چنین چه خبر دارد از چنان و چنین

اما همت بلند پایه و طینت سرمایه نمی گزارد که به پای های دنیه و سرمای های سفلیه فرود آید بلکه التفات نماید اگر می گوید ازو می گوید اگرچه هیچ نمی گوید و اگر می گوید او را می جوید اگرچه هیچ نمی باید اگر حاصلی دارد او را دارد اگرچه هیچ ندارد و اگر واصل است او را واصل است اگرچه بی حاصل است- " (۲۱)

عبارت فوق بهترین نمونه اسلوب شاعرانه امام ربانی است که ایشان به وسیله واژگان هم آهنگ یک موسیقی صوتی در عبارت ایجاد کرده است- علاوه بر این عبارت مزبور نمونه چشمگیر از تضاد معنوی هم است-

○ " و بضدّیّها تتبیّن الاشیاء خیر و کمال مهیا بود شر و نقص در می بایست حسن و جمال را آئینه در کار است و آئینه نمی باشد مگر در مقابل شی پس لاجرم خیر را شر و کمال را نقص آئینه آمد پس در هر چه نقص و شرارت بیشتر نمایندگی خیر و کمال زیاده تر - "(۲۲)

○ " علوم این طائفه علوم احوال است و احوال موارب اعمال اند و کسی را از علوم احوال میراث بود که اعمال را درست کرده باشد به حق آن قیام نموده و اعمال را تصحیح وقتی میسر شود که اعمال را بشناسد و کیفیت هر عمل بداند و آن علم احکام شرعی است از نماز و روزه و ---- و این علوم اکتسابیه است از آموختن آن هیچ کس را چاره نیست - "(۲۳)

در این عبارات بالا شیوه استدلال که گام گام پیش می رود دیدنی است، چون سلسله زنجیری که حلقه های آن باهم پیوسته اند -

عبارات بسیار زیبا و جالب :

○ " عرضداشت حاضر غائب واجد فاقد مقبل معرض آنکه مدت ها او را می جست خود را می یافت بعد ازان به انجا انجامید که اگر خود را می جست او را می یافت اکنون او را گم کرد اما خود را می باید باوجود گم کردن جویای او نیست و با تحقیق فقدان خواهان او نه از روی علم حاضر و واجد و مقبل است و از روی ذوق غائب و فاقد و معرض ظاهرش بقاست و باطن فنا در عین بقا فانی و در عین فنا باقی لیکن فنا علمی است و بقا ذوقی - "(۲۴) - این عبارت بهترین نمونه ای است از نثر عالمانه که به اسلوب شاعرانه جلوه می نماید - صنعت تضاد، چه معنوی باشد و چه لفظی، سر تا سر عبارت را فرا گرفته است -

۷۷

○ " نوشته بودند که شیخ عبد الکبیر یمنی گفته است که حق سبحانه و تعالی عالم به غیب نیست - مخدوما فقیر را تاب استماع امثال این سخنان اصلا نیست بی اختیار رک فاروقی ام در حرکت می آید و فرصت تاویل و توجیه آن نمی دهد - قائل آن سخنان شیخ کبیر یمنی باشد یا شیخ اکبر شامی - کلام محمد عربی علیه و علی اله الصلوٰه والسلام درکار است نه کلام محی الدین عربی و صدرالدین قنونی و عبدالرزاق کاشی - مارا با نص کار است نه به فص فتوحات مدنیّه از فتوحات مکیه مستغنی ساخته است - "(۲۵)

عبارت فوق بهترین نمونه نثر دانشمندان و طنزیه است که به اسلوب شاعرانه و بسیار جالب ارایه شده است - امام ربانی در ترکیب سازی ید طولا داشت چون خود از لحاظ نسب فاروقی النسل بود ترکیب " رک فاروقی " بهترین نمونه از آن است - در محاوره مروج فارسی امروز رک غیرت در جوش آمدن یا برخوردن است ، اما رک فاروقی در حرکت آمدن ابتکار و نوآوری است که هم معنی حمیت و غیرت می دهد و هم معنای فعالیت فوق العاده و بی درنگ می دهد که هر دو از مهم ترین وصف خلیفه ثانی حضرت عمر فاروقی بوده اند - توی این عبارت علاوه بر ترکیب سازی، طنز شدیدی پشت سر تکرار مفهومی ایستاده به وضوح دیده می شود - حذف عبارت " در کار است " و " کار است " به قرینه لفظی بعد از " عبدالرزاق کاشی " و " به فص " بالتزئیب، بسیار جالب است که اگر این حذف وجود نداشته باشد کیفیت سجع در جمله دیدنی می باشد - آوردن ترکیبی " فتوحات مدنیّه " در برابر " فتوحات مکیه " ابن العربی به عنوان استعاره و کنایه از سخنان رسول خدا و شیخ ابن عربی ، نه فقط در خود جالب و نادر است بلکه طنز را شدت و اسلوب عالمانه هم می بخشد - آوردن کلمه " نص " در برابر " فص "، که اشاره تلمیحی است به کتاب الله و کنایه بنام "فصوص الحکم" نوشته ابن عربی، هم داخل همین شیوه است -

گرایش به توضیح و ترجمه و تفسیر: گرایش به توضیح و ترجمه و تفسیر از آیات مبارک، احادیث شریفه و اقوال و عبارات مشائخ ، وصف علنی شیوه نویسندگی امام ربانی است - در باب ترجمه امام ربانی گاهی فقط به ترجمه ساده اکتفا می کنند و گاهی به ترجمه توضیحی و گاهی به ترجمه آزاد می پردازند ، اما جامعیت و اختصار از اوصاف مهم ترجمه وی اند -

○ " پس مراد از اندراج نهایت در بدایت که در عبارت مشائخ این سلسله علیه واقع است اندراج صورت نهایت است در بدایت والا حقیقت نهایت در بدایت نمی گنجد و نهایت با بدایت نسبت ندارد - "(۲۶)

روح تحقیق، جلد ۲، شماره ۴، مسلسل شماره: ۶، اکتبر- دسامبر ۲۰۲۴ء
 در عبارت فوق امام ربانی راجع به شیوه معروف مشائخ نقشبندیه یعنی که اندراج نهایت در بدایت را توضیح نموده
 اند و به تفسیر این پرداخته است.

○ "بهترین تعبیّرات و جامع ترین عبارات لیس کمثلہ شیء است کہ بہ زبان فارسی ترجمہ آن بی چون و بی چگونه
 است۔" (۲۷)۔

عبارت بالا بہترین نمونہ ترجمہ توضیح آمیز است

○ "قال علیہ الصلوٰۃ والسلام من احب اخاه فلیعلم اياه ، یعنی کسی کہ دوست دارد برادر مسلم خود را پس گو اعلام
 کند او را ازان محبت۔" (۲۸)

در مثال فوق عبارت تازی را امام ربانی خود ترجمہ کرد برای مکتوب الیہ و از لحاظ اسلوب این ترجمہ، ترجمہ لفظی
 بہ نظر می رسد اما خیلی مختصر و جامع است۔ اثرات نثر عربی در این ترجمہ آشکارا است چون امام ربانی واژہ های "محبت و
 اعلام" کہ اصل آن ہر دو عربی است می آورد و از واژگان ہم معنی فارسی چون "مہر و آگاہ" احتراز نموده است۔
 گاهی برخلاف شیوہ معمولی نمونہ های اظہار بی رغبتی بہ ترجمہ و توضیح عبارات ہم در مکتوبات امام ربانی دیدہ
 می شوند بعنوان تمثیل

○ "۔۔۔ این احادیث اگرچہ بی ترجمہ نوشتہ شدہ است اما بہ خدمت شیخ جیو رجوع نمودہ معانی این ہا را فہمیدہ
 سعی خواهند کرد کہ عمل بہ مقتضاء این ہا میسر شود۔" (۲۹)

بخش مہمی نامہ مذکورہ، کہ عبارت فوق بہ آن ارتباط دارد، مشتمل بر احادیث پیغامبر است کہ بدون ترجمہ بہ زبان
 عربی آوردہ است۔ این چیز حاکی از بی رغبتی امام ربانی بہ ترجمہ است۔ ازین می توان استنباط کرد کہ شیخ احمد سرہندی
 از آن کسانی ہا بودہ کہ ترجمہ را بدیل عبارت اصیل نمی دانست۔

شیوہ ایراد و نقد یا نقض گفتن : شیوہ ایراد گرفتن و اعتراض کردن امام ربانی کہ در خود نوعی از تبلیغ است، چند تا
 اسلوب و پیرایہ ادبی دارد۔ گاہ در مورد یک امر ابراز حیرانی می کند، گاہی بہ صورت ترحم سخن می کند و گاہ در پردہ ابراز
 بی رغبتی نقض امر می گوید۔ اما ابلاغ ایراد در ہر سہ پیرایہ شان وجود دارد۔ ناگفتہ نماند کہ اسلوب نقض امری گفتن و آن
 ہم بہ صورت ترحم، در مدارس و خانقاہ های صوفیہ بسیار رایج بودہ است۔ در ذیل از این ہر سہ پیرایہ ادبی، نمونہ ای از
 مکتوبات ارایہ می کنیم۔

بہ صورت تعجب : "عجب است کہ شیخ محی الدین و تابعان او ذات واجب تعالی را مجهول مطلق می گویند و محکوم علیہ
 بہ هیچ حکمی نمی دانند۔" (۳۰)

بہ صورت ترحم : "شیخ الہداد فقیر نسبت را چہ داند کہ چیست ! نحوی از حضور قلبی داشت دیگر آن را ہم معلوم است
 کہ چہ حالت است۔" (۳۱)

ایراد بہ صورت اظہار بی رغبتی: از جشن های رسمی و بومی

"موسم نوروز رسیدہ است و معلوم است کہ آن ایام اہالیان معاملہ را در تفرقہ می دارد و بعد از مضی آن هنگامہ
 اگر ارادہ خداوندی جل سلطانہ مساعدت نمود امیدوار است کہ شرف ملاقات گرامی میسر شود۔" (۳۲)۔

بیان اعتراض یا توضیح اشکال بہ صورت سوال و جواب : نثر بہ صورت مکالمہ یا سوال و جواب نوشتن شیوہ مہرین علم
 الکلام و حضرات منطقی بودہ است۔ و ایشان بدین صورت پاسخ اشکالات و اعتراض های مخالفین و معترضین را توضیح می
 دهند و رفع شان می کنند تا در صورت مسئلہ هیچ ابہامی نماندہ باشد۔ در نامہ های امام ربانی نمونہ های از این نثر، کہ بسیار
 جالب و خواندنی است، گاہ گاہ یافتہ می شوند۔

○ "اگر سوال کنند کہ بعضی متابعان شریعت آن سرور را علیہ الصلوٰۃ والسلام از ولایت آن سرور نصیبی نیست،
 ۔۔۔۔ جواب گوئیم کہ شریعت پیغمبر ما علیہ الصلوٰۃ والسلام جامع جمیع شرائع است و ۔۔۔۔ الخ" (۳۳)۔

○ "و اگر طاعنان بگویند کہ ما ہم متابعت اصحاب می کنیم لازم نیست کہ جمیع اصحاب را متابعت باشیم ۔۔۔۔ جواب
 گوئیم متابعت بعضی وقتی سودمند افتد کہ انکار از بعض دیگر بہ آن منضم نشود و بر تقدیر انکار از بعض متابعت
 بعض دیگر متحقق نمی شود۔" (۳۴)

نمونہ نثر عالمانہ :

○ "آدمی تا زمانی کہ بہ دنس تعلقات پراکندہ متلوث است محروم و مہجور است تصقیل مرآت حقیقت جامع از زنگ
 محبت مادون او عز و جل لابد است و بہترین مصقلها در ازالہ آن زنگ اتباع سنت سنّیہ مصطفویہ است۔ علی
 مصدرها الصلوٰۃ والسلام والتحبۃ کہ مدار این بر رفع عادات نفسانی و دفع رسوم ظلمانی است۔" (۳۵)

○ " حکم باولویۃ تعجیل افطار و تاخیر تَسَخُّر بوده باشد تا امتیاز تمام بین الجزاء الوقتین حاصل آید۔" (۳۶)۔ نمونہ نثر عالمانہ و متکلف۔

○ " علوم شرعیہ نظریہ استدلالیہ را ضروریہ کشفیہ ساختہ اند سر مو مخالفت بہ اصول علمای شریعت نیست همان علوم اجالی را تفصیلی ساختہ اند و از نظریت بہ ضرورت آوردہ اند۔" (۳۷) نمونہ نثر عالمانہ۔
نمونہ عبارت بسیار سادہ روان و زود فہم : عبارت نامہ چہلم از دفتر اول مکتوبات : ۱۰۴/۴۰ کاملاً خیلی سادہ، روان و آسان است ۔ علاوہ بر این عبارت نامہ چہل و نہم از دفتر اول مکتوبات : ۲۵/۴۹ از آغاز تا پایان بہترین نمونہ نثر سادہ، مختصر و روان است کہ در آن احتراز از آداب مروجہ قدیمی، تفصیل و اطناب رسمی آن زمان بسیار چشمگیر است۔

○ " بزرگی در خاندان شما موروثی است بر نہجی زندگانی نمایند کہ استحقاق این وراثت میسر گردد۔ ظاہر را بہ ظاہر شریعت و باطن را بہ باطن شریعت کہ عبارت از حقیقت است، متحلی و متزین دارند۔" (۳۸)
نمونہ های پس نوشت : بعد از سلام گفتن در پایان نامہ و اتمام آن، دوبارہ سرِ رشتۂ سخن را گرفتن و نامہ را باز ادامہ دادن در انشاء نگاری پس نوشت گفتہ می شود۔ در نثر امام ربائی گاهی این صورت ہم یافتہ می شود ۔

○ " زیادہ چہ نویسند والسلام۔ مخدوم زادہا و سائر اہل بیت ----الح" (۳۹)

○ " مصلحت نیست کہ از پردہ برون افتد راز ----ورنہ در مجلس رندان خبری نیست کہ نیست۔ والسلام
علیکم و علی من اتبع الہدی ---- ثانیاً بہ خاطر آمد کہ شمع از جواہر مقدسہ علیا نیز بہ تحریر آوردہ شود۔۔۔" (۴۰)

ابراہیمیل بہ کم گوئی : کم گفتن و بہ ضرورت و کفایت سخن راندن از صفات امتیازی امام ربائی بودند چہ بارہا در نامہ ہایش نمونہ های این روش دیدہ می شود و جملات زیر بر این وصف دلالت می کنند۔

○ " زیادہ چہ نویسند والسلام۔۔۔" (۴۱)

○ " بہ ضرورت در جواب آن سخن گفتہ شد والا بی تقریب سخن کردن میسر نمی شود۔" (۴۲)

○ " این سہ مراتب را تجلیات ذاتیہ می گویند سخن از آنجا راندن مصلحت نیست ع قلم اینجا رسید و سر بشکست۔" (۴۳)

بیان مفصل علت و وضوح گوئی خویش : "بعد از تسوید این رقمہ بہ خاطر ریخت کہ سخن را در باب زلات یاران و عفو ازان واضح تر بنویسد کہ در اجمال ابہام است تا چہ مفہوم شود۔۔۔" (۴۴)

صراحت لہجہ و قطعیت در کلام : "نوشتہ بودند کہ پیر دستگیر قدس سرہ این مقام را بہ شہادت این جامعہ بہ شیخ الہداد سپردہ بودند ، این سخن بیانی می طلبد ، اگر سپردن بہ این معنی گفتہ اند کہ خدمت فقراء و آیندہ و روندہ بکنند و از آب و نان این ها خبر دار باشد، مسلم است و اگر بہ این معنی گفتہ اند کہ تربیت جامعہ طالبان بکنند و در مقام مشیخت بنشینند ممنوع است۔" (۴۵)

نمونہ سفارش : شیوہ درخواست و سفارش امام ربائی خیلی موادب، آبرومندانہ و مہر آمیز است ۔ او ہنگام سفارش در انتخاب واژگان خیلی موزن و محتاط نظر می آید۔ معمولاً عبارات سفارشی را در پایان نامہ ہا می آورد، کہ در خود نکتہ باریک و لطیف دارد ، تا خوانندہ سفارش را علت اساسی نوشتن نامہ نہ انگارد۔ عموماً پیش از درخواست از سواد آن سخن می راند و بسا اوقات چند جملہ های توصیفی در مورد خانوادہ ، لیاقت و استعداد آن مرد نیازمند ہم می نویسد کہ گاهی موجب نیرومندی انگیزۂ مکی در دل کمک کنندہ می شود۔

معمولاً در عبارات سفارشی ہرگز ہدایت واضح و آشکار نمی کند بلکہ با شیوہ احترام و تعظیم، کنایتہ عرض می کند ، و مکتوب الیہ را رہا می سازد تا ہر چہ میل دارد عمل کند ، جملہ های چون " امید است کہ توجہ عالی دربارہ آن ضعیف مرعی خواهند داشت" (۴۶) و " محل ترحم است ۔۔۔" (۴۷) وغیرہ از ہمین قبیل اند۔ در ذیل چندین نمونہ های سفارش را ارایہ می کنیم۔

○ " جناب اخوی اعزی میان مظفر ولد مرحومی شیخ گہورن از مردم اعیان و بزرگ زادہ اند۔ جمع کثیر بہ ایشان وابستہ اند محل ترحم است زیادہ چہ تصدیع نماید۔" (۴۸)

○ " دو امر اہم بی اختیار بر آن آوردند کہ بہ تصدیع ایشان جرأت نماید اول۔۔۔ امر ثانی اہماء احتیاج محتاجی است کہ بہ فضیلت و صلاح متحلی است و بہ معرفت و شہود متزین از روی نسب کریم است و از روی حسب شریف۔" (۴۹)

روح تحقیق، جلد ۲، شماره ۴، مسلسل شماره: ۶، اکتبر- دسامبر ۲۰۲۴ء
عبارت فوق نمونه سفارش خیلی نادر و کمیاب است، امام ربانی برخلاف شیوه عمومی خویش عبارت مزبور را در آغاز نامه آورد-

○ "حامل رقیه آشنا و مخلص فقیر است و حق جوار از قدیم نیز دارد- اگر مددی و اعانتی طلبد توجه را مرعی خواهند داشت- مشار الیه در فن کتابت و انشاء بقدر اطلاع دارد والسلام-" (۵۰)

در عبارت فوق امام ربانی ابراز استعداد نیازمند می نماید که او در فن کتابت و انشاء بقدر اطلاع دارد- منظور از این اشاره لطیف است که مکتوب الیه اگر بخواهد ازین هنرهای مشار الیه (یعنی نیازمند) می توان استفاده کرد- تا این چیز به یک وقت وسیله رفع حاجت نیازمند بشود و هم سبب آسانی کمک کننده بشود، به الفاظ دیگر آن کمک و اعانتی که مکتوب الیه به مشار الیه می کند داخل صدقه نشود بلکه کسی شود و معامله از دائره صدقه، داخل کسب بشود که درین چیز پیروی سنت رسول هم است-

اسلوب معادله: نمونه های اسلوب معادله در نثر امام ربانی دیدنی است - وی نکته ای که غیر محسوس می باشد، را اولاً بیان می کند و سپس به وسیله مثالی محسوس آن را توضیح می کند تا مفهوم روشن بشود- سپس بوسیله مشاهدات و تجربیات روزمره خویش تمثیلی می آورد تا آن نکته از پیش روشن تر بشود و هیچ دشواری و پیچیدگی در آن نمانده باشد- این شیوه امام ربانی نه فقط آن نکته را روشن می سازد بلکه از علل حقیقی، که منبای آن حکمت حق تعالی است، هم آگاه می سازد- آگاهی با حکمت حق سبحانه، که پس پرده همه علتها و عوامل وجود دارد، برای استحکام و نیروی ایمان درجه اکسیر دارد- یعنی به عبارت دیگر شیوه امام ربانی مثل تیغ دو لبه کار می کند که هم رد جهالت می نماید و هم ابطال خاطرات فاسده و شکوه های ناروا می کند، تا بالیدگی روح همراه پرورش فکری حاصل گردد- عبارت ذیل بهترین نمونه همین شیوه امام ربانی را ارایه می کند-

○ "اگر در دنیا درد و الم و مصیبت غمی بود به جوی غمی ارزید، ظلمتهای آن را وقائع و حوادث زائل می گردانند، تلخی حوادث در رنگ تلخی داروی نافع است که ازاله مرض می نماید-" (۵۱)

پس در عبارت فوق اول بیان نکته اساسی که غیر محسوس است "اگر در دنیا درد و الم و مصیبت غمی بود به جوی غمی ارزید، ظلمت های آن را وقائع و حوادث زائل می گردانند" بعد از آن بیان مثال محسوس برای توضیح نکته مزبور "تلخی حوادث در رنگ تلخی داروی نافع است که ازاله مرض می نماید" اینجا تلخی حوادث را که غیر محسوس بود با تشبیه دادن به تلخی دارو محسوس ساخت - این عبارت نه فقط زیبا و قشنگ است بلکه دارای اسلوب معادله هم است

○ "پس بهترین همه موجودات انسان آمده و بدترین همه کائنات هم او، اذ کان منه محمد حبیب رب العالمین علیه و علی اله الصلوات والتسلیمات والتحیات و ابو جهل اللعین عدو رب السماوات والارضین -" (۵۲)

در عبارت فوق امام ربانی نکته غیر محسوس را به کمک تمثیل حقیقی محسوس می ساختند تا روشن تر بشود و هیچ ابهام باقی نماند- یعنی سخن را در پیرایه تمثیلی ارایه نمودن-

شیوه تشویق و ترغیب: شیوه تشویق و ترغیب امام ربانی برای کاری خیلی جالب و ساده است- وی نخست با کمال جامعیت و اختصار به توصیف استعداد و لیاقت مخاطب خویش می پردازد، طوری که سخن هرگز از دایره اعتدال و صدق بیرون نمی شود- سپس به بیان اهمیت و فضیلت آن کاری می پردازد و برای این مقصود از دلائل علمی و عقلی استفاده می کند- معمولاً دلائل علمی را با استناد از آیات قرآن مجید بیان می کند-

"امروز وجود شریف شما را مغتم می شمیرم و مبارز درین معرکه ضعیف و شکست خورده جز شما را نمی دانیم حق سبحانه و تعالی مؤید و ناصر شما باد --- درین وقت آن جنون که منبای آن فرط غیرت اسلام است در نهاد شما محسوس است الحمد لله سبحانه علی ذالک امروز آن روز است که عمل قلیل را باجر جزیل به اعتناء تمام قبول می فرمایند از اصحاب کهف غیر از هجرت عملی دیگر نمایان نیست که این همه اعتبار پیدا کرده است سپاهیان در وقت غلبه اعداء اگر اندک تردد می کنند اعتبار بسیار پیدا می کنند بخلاف در وقت امن و تسکین اعداء و این جهاد قوی که امروز شما را مبسر شده است جهاد اکبر است مغتم دانید و حل من مزید بگوئید و این جهاد گفتن را به از جهاد کشتن دانید امثال ما مردم فقراء بی دست و پا ازین دولت محروم-" (۵۳)

شیوه تنبیه: شیوه تنبیه امام ربانی بسا اوقات نه فقط بسیار مشفقانه و استادانه است بلکه خیلی جامع، کوتاه و دارای سلاست و روانی بیان هم است- وی پس از تمهید کوتاه نفس الامر اشتباه را بیان می کند که همراه تسلی می باشد، سپس به عنوان تربیت، پند می کند اما تا حدی و اینجوری که هرگز از دائره اعتدال بیرون نمی رود- امام ربانی نه فقط اینکه خود

روح تحقیق، جلد ۲، شماره ۴، مسلسل شماره ۶، اکتبر-دسامبر ۲۰۲۴ء
رعایت آداب عمومی و عرفانی را لازم می داشت بلکه از دیگران هم همین می خواست- در مثال زیرین همین شیوه امام ربانی به وضوح دیده می شود-

○ "مخدوما ح من آنچه شرط بلاغ است با تو می گویم تو خواه از سختم پند گیر خواه ملال
توضع از ارباب غنا زیبا است و استغنا از اهل فقر- لان المعالجة بالاضداد- در مکتب ثلاثه شما غیر از استغناء
امری مفهوم نشد، هر چند مقصود شما توضع بود- مثلاً در مکتوب اخیر مسطور بود: بعد الحمد والصلوة نموده می آید- این
عبارت را نیک دریابند که در کجا باید نوشت- آری خدمت فقراء بسیار کرده اند اما رعایت آداب خدمت هم ضروری است
تا ثمره بر آن مرتب شود بدونها خطر القتاد-" (۵۴)

○ "هر چند می داند که وقت شما تقاضای استماع امثال این سخنان نمی کند عنفوان جوانی است و تنعمات دنیوی
میسر و حکومت و تسلط بر خلائق حاصل اما شفقت بر احوال شما باعث این گفتگو می گردد هنوز هیچ نرفته
است وقت توبه و انابت است خبر شرط است-" (۵۵)

عبارت فوق بهترین نمونه تنبیه لطیف و صمیمانه، که پر از شفقت هم است-

○ "شرم باید کرد و از خواب خرگوش خود را باید بر آورد-" (۵۶) تنبیه مخلصانه و پدران-
○ "آن جماعه را فرمایند که از احوال این خسته بال نظر خیالی خود بپوشند مجال نظر را محال دیگر بسیار
است-" (۵۷) این جمله بهترین نمونه تنبیه و تادیب لطیف است-

ذکر نامه های خویش :

چون امام ربانی ذکر نامه خویش می کند از کلماتی چون عرضداشت، رقیه، رقیه دعا، رقیه نیاز و عریضه نیاز
استفاده می نماید که نمونه های این به ارجاع نامه های مربوط در ذیل است-

○ "احوال یاران دیگر هم روز به روز بهی است در **عرضداشت دیگر** ان شاء الله العزیز به تفصیل عرضداشت
خواهد کرد-" (۵۸) اینجا منظور از عرضداشت دیگر نامه دیگر است که آینده خواهند نوشت-

○ حامل **رقیه دعا**--- (۵۹)

○ حامل **رقیه نیاز**--- (۶۰)

○ حامل **عریضه نیاز**--- (۶۱)

ذکر نامه های مکتوب الیه و دیگران: حضرت مجدد الف ثانی معمولاً در آغاز نامه خویش، آن نامه هایی که از طرف مکتوب
الیه قبلاً موصول شده بودند، به احترام یادآوری می کند و بر خواندن آن نامه اظهار مسرت هم ابراز می کنند- این چیز
نشانگر مقام و مرتبه مکتوب الیه نزد امام ربانی است -امام ربانی برای نامه های دیگران از کلماتی مانند مرحمت نامه گرامی،
التفات نامه گرامی، نوازش نامه، مراسله شریفه، مفاوضه شریفه، مکاتبه لطیفه، مراسله لطیفه، مفاوضه لطیفه، مکتوب، مکتوب
شریف، و--- استفاده می کند، که نمونه های این به ارجاع نامه های مربوط در ذیل اند-

○ "**مرحمت نامه گرامی سامی** در اعز ازمه شرف ورود یافت---" (۶۲)

○ "احقر الخدمه آنکه مدتی است که از راه **مفاوضه شریفه** از حوال خدمه آن عتبه علیه اطلاعی ندارد-" (۶۳)
اینجا کلمه مفاوضه قائم مقام نامه است و ترکیب آن با کلمه شریفه دال بر آن است که اینجا منظور امام ربانی ذکر نامه
های مرشد خویش است نه نامه های خویش-

○ "**التفات نامه گرامی** ورود یافت---" (۶۴)

جملات قشنگ و زیبای فارسی

○ "مجتان بار محبت توانند کشید محبوبان را تحمل این بار دشوار است-" (۶۵)

○ "ادای فرضی از فرائض در وقتی از اوقات به از ادای نوافل هزار ساله است اگرچه به نیت خالص ادا شود-" (۶۶)

○ "مدار کار بر قلب است اگر دل بغیر او سبحانه گرفتار است خراب و ابتر است از مجرد اعمال صوری و عبادات
رسمی کاری نمی کشاید-" (۶۷)

○ "بسا آهن که قابلیت مرآتیت داشته باشد تا مرآت نشود به دست پادشاهان نرسد و از حصول جلال شان بهره
نیابد-" (۶۸)

○ "محقق است که جولانگاه استدلال بسیار تنگ است و یقینی که از راه دلیل پیدا شود بسی متعذر است-" (۶۹)

○ "غیر از علماء هر که به ضلالت رفت کم است که ضلالت او به دیگری تعدی کند-" (۷۰)

روح تحقیق، جلد ۲، شماره ۴، مسلسل شماره: ۶، اکتبر- دسامبر ۲۰۲۴ء
جناب مجدد الف ثانی نام فقط یک شخصیت نیست بلکه نام یک اندیشه و شیوه خاصی است که در زمینه سیاست و فرهنگ هند تأثیری چشمگیر گذاشت و در تناظر این نکته اهمیت ادبی این نام ها دو چندان می شود- شیوه نویسندگی امام ربانی نویسندگان و دانشمندان بعدی را تحت تأثیر شدیدی قرار داد- طوری که پس از آن چندین مجموعه نام های مشائخ و آثار نویسندگان یافته می شوند که به پیروی اسلوب امام ربانی نوشته شده است- این نویسندگان کسانی ها بودند که از خاتمه مجددی سرهند تربیت معنوی یافته بودند - با وجود این که ما می دانیم که احاطه کلی از ویژگیهای ادبی مکتوبات امام ربانی در این مقاله کوتاه از دایره امکان بیرون است ، اما به گفته بزرگان که مولانا در مثنوی اش بدین صورت بیان فرموده اند :

آب دریا را اگر نتوان کشید
هم به قدر تشنگی باید چشید
سعی نموده ایم چند گوشه ادبی این نام ها را کمی روشنتر بسازیم.

ارجاع

- (۱) کشی، مولانا هاشم(س ن)، زبدة المقامات، مترجمین ملک فضل الدین ملک چن الدین ملک تاج الدین، نولکشور پریس پرنشنگ ورکس، لاهور، ۱۳۱
- (۲) اکرام، شیخ محمد(۱۹۹۲م)، رود کوثر، اداره ثقافت اسلامی، لاهور، ۲۲۲
- (۳) فاروقی، زید ابوالحسن(۱۳۹۵ه)، مقامات اخیار، شاه ابوالخیر اکیڈمی، شاه ابوالخیر مارک دہلی، ۲۶-
- (۴) اکرام، شیخ محمد(۱۹۹۲م)، رود کوثر، اداره ثقافت اسلامی، لاهور، ۲۳۷-
- (۵) فاروقی، زید ابوالحسن(۱۳۹۵ه)، مقامات اخیار، شاه ابوالخیر اکیڈمی، شاه ابوالخیر مارک دہلی، ۲۷-
- (۶) اکرام، شیخ محمد(۱۹۹۲م)، رود کوثر، اداره ثقافت اسلامی، لاهور، ۲۷۷-
- (۷) اردو دائره معارف اسلامیہ(۱۹۸۷م)، زیر اہتمام دانشگاه پنجاب، لاهور، ۲۷۹/۲۱ -
- (۸) اردو دائره معارف اسلامیہ(۱۹۸۷م)، زیر اہتمام دانشگاه پنجاب، لاهور، ۲۷۹/۲۱ -
- (۹) سعید احمد، محمد(س ن)، البینات، تنظیم الاسلامی، پبلیکیشنز، گوجرانوالہ، ۵۹-
- (۱۰) ایضاً، ۶۰-
- (۱۱) ایضاً، ۶۰-
- (۱۲) اردو دائره معارف اسلامیہ(۱۹۸۷م)، زیر اہتمام دانشگاه پنجاب، لاهور، ۲۸۰/۲۱ -
- (۱۳) سعید احمد، محمد(س ن)، البینات، تنظیم الاسلامی، پبلیکیشنز، گوجرانوالہ، ۶۱-
- (۱۴) ایضاً، ۶۲-
- (۱۵) اردو دائره معارف اسلامیہ(۱۹۸۷م)، زیر اہتمام دانشگاه پنجاب، لاهور، ۲۸۱/۲۱ -
- (۱۶) سعید احمد، محمد(س ن)، البینات، تنظیم الاسلامی، پبلیکیشنز، گوجرانوالہ، ۶۲-
- (۱۷) ایضاً، ۶۳-
- (۱۸) بہار، محمد تقی(۱۳۷۰ ش)، سبک شناسی، دورہ کامل، مؤسسہ انتشارات امیر کبیر، تہران، ۱ / ۲۸۴-۲۸۹-
- (۱۹) مولانا، جلال الدین محمد(۱۳۹۰ ش)، مثنوی معنوی، بر اساس نسخہ رینولڈ نکلسن، انتشارات اشارات طلایی، تہران-
- (۲۰) احمد سرہندی، شیخ(۱۹۶۳ م)، مکتوبات امام ربانی، دفتر اول، حواشی و شرح مولانا نور احمد امرتسری، نور کہنی انار کلی، لاهور، ۱۶ / صفحہ ۳۰-

(۲۱)	ایضاً، ۱۰۲/۳۸	(۲۲)	ایضاً، ۲۲/۹
(۲۳)	ایضاً، ۸۰/۲۹	(۲۴)	ایضاً، ۳۷/۱۵
(۲۵)	ایضاً، ۱۱۱/۱۰۰	(۲۶)	ایضاً، ۴۶/۶۲
(۲۷)	ایضاً، ۱۰۱/۳۸	(۲۸)	ایضاً، ۵۳/۶۵
(۲۹)	ایضاً، ۱۰۶/۹۸	(۳۰)	ایضاً، ۸۷/۳۱
(۳۱)	ایضاً، ۹۳/۳۲	(۳۲)	ایضاً، ۱۵/۴۴
(۳۳)	ایضاً، ۷۶/۷۷	(۳۴)	ایضاً، ۸۲/۸۰
(۳۵)	ایضاً، ۶/۴۲	(۳۶)	ایضاً، ۱۱/۴
(۳۷)	ایضاً، ۴۴/۱۸	(۳۸)	ایضاً، ۳۵/۵۷
(۳۹)	ایضاً، ۹۲/۳۲	(۴۰)	ایضاً، ۹۷/۳۴
(۴۱)	ایضاً، ۹۲/۳۲، ۹۱/۸۷	(۴۲)	ایضاً، ۹۳/۳۲
(۴۳)	ایضاً، ۹۸/۳۴	(۴۴)	ایضاً، ۹۲/۳۲
(۴۵)	ایضاً، ۹۲/۳۲	(۴۶)	ایضاً، ۶۲/۷۲
(۴۷)	ایضاً، ۶/۴۱	(۴۸)	ایضاً، ۶/۴۲

روح تحقیق، جلد ۲، شماره ۴، مسلسل شماره: ۶، اکتبر- دسامبر ۲۰۲۴ء

(۴۹)	ایضاً، ۵۵/۶۷	(۵۰)	ایضاً، ۱۰۰/۹۶
(۵۱)	ایضاً، ۵۰/۶۴	(۵۲)	ایضاً، ۵۹/۷۰
(۵۳)	ایضاً، ۵۲/۶۵	(۵۴)	ایضاً، ۵۶/۶۸
(۵۵)	ایضاً، ۱۰۷/۹۸	(۵۶)	ایضاً، ۶۶/۷۳
(۵۷)	ایضاً، ۴۰/۱۶	(۵۸)	ایضاً، ۷/ ۱
(۵۹)	ایضاً، ۶/۴۱ ، ۷۴/۷۶ ، ۷۶/۷۷ ، ۸۰/۷۹ ، ۸۸/۸۴		
(۶۰)	ایضاً، ۲۳/۴۷	(۶۱)	ایضاً، ۳۴/۵۶
(۶۲)	ایضاً، ۱۲/۴۴	(۶۳)	ایضاً، ۱۰/۴
(۶۴)	ایضاً، ۳۶/۵۸	(۶۵)	ایضاً، ۲۴/۱۰
(۶۶)	ایضاً، ۷۸/۲۹	(۶۷)	ایضاً، ۱۰۴/۳۹
(۶۸)	ایضاً، ۱۰/۴۳	(۶۹)	ایضاً، ۲۰/۴۶
(۷۰)	ایضاً، ۲۳/۴۷		

REFERENCES

- Ahmed Sirhindi, Sheikh (1964 AD), *Maktoobat-e-Imam-e-Rabbani*, daftar-e-Awwal, hawashi wa sharha Molana Noor Ahmed Amritsari, Noor company Anarkali, Lahore
- *Urdu Dai'ra-e-ma'arif-e-islamia*(1987 AD), zir-e-ehitimam danishgah-e-Punjab,Lahore
- Akram,Shaikh Muhammad(1992 AD), *Rood-e-kausar*,edara-e-saqafat-e-islami,Lahore
- Bahar,Muhammad Taqi(1370 Hijri Shamsi), *Sabak Shenasi*, dora-e-kamil, mo'assasa-e-intisharaat-e-Amir Kabir, Tehran
- Dehkhuda, Ali Akbar(1328 Hijri Shamsi), *Loghat Nameh-e-Dehkhoda*, mo'assasa-e-intisharaat-o-chaap-e-danshgah, Tehran
- Saeed Ahmed, Muhammad(Saal Nadarad), *Al-Bai-ye-naat*, Tanzeem-al-Islami, Publications, Gojranwala
- Farooqui, Zaid Abu-al-Hasan(1395 Hijri), *Muqamaat-e-Akhiyar*, Shah Abu-Al-Khair academy, Shah Abu-al-Khair marg, Dehli
- Kashmi, Molana Hashim(Saal Nadarad), *Zubdah-tul-Muqamaat*, mutarajjimeen Malik Fazal din Malik Chanan Din Malik Taj Din, Nawal Kishor press printing works, Lahore
- Moeen, Duktar Mohammad(1387 Hijri Shamsi), *Farhang-e-Farsi-e-Moeen(yik jildi)* Intisharaat-e-farhang numa, Tehran
- Molana, Jalal-ud-Din Muhammad(1390 Hijri Shamsi), *Masnavi Ma'anwi*, bar asaas-e-nuskha-e-Ronald Nicolson, Intisharaat-e-Isharaat-e-Talaie, Tehran

